

دانشگاه پیام نور
دانشکده علوم اجتماعی
گروه تاریخ
عنوان پایان نامه

عوامل موثر بر تجارت در دوره صفویان (از دوره شاه صفی تا پایان شاه سلطان حسین)

استاد راهنما:

دکترمهری ادیسی آریمی

استاد مشاور:

دکتر ساسان طهماسبی

نگارش:

حسین گوارا

بهمن ۱۳۹۱

:

تقدیم به بهترین‌هایم

همسر عزیزم

9

خانواده مهربانم

با سپاس فراوان فانم دکتر ادیسی استاد مقرر، اهنما و جناب آقای دکتر طهماسبی

استاد مقرر مشاور که با نظرات اصلاحی خود زمینه غنای این تحقیق را فراهم نمودند.

هسین گوارا

چکیده

تجارت همواره نقش موثری در اقتصاد کشورها داشته است انجام و توسعه تجارت در هر کشوری متکی بر عواملی می باشد که در هر منطقه و محدوده جغرافیایی می تواند متفاوت باشد. در ایران از دیرباز تجارت به سبب واقع شدن در راه ابریشم رونق داشته و عامل مهمی در سقوط و ظهور سلسله ها بوده است.

هدف از این پژوهش که به روش کتابخانه ای مبتنی بر توصیف، تحلیل و استدلال داده ها و اطلاعات گرد آوری شده می باشد، بررسی عوامل موثر بر تجارت در فاصله زمانی سلطنت شاه صفی تا شاه سلطان حسین صفوی است که بدون شناخت اجزای جامعه، حکومت و تعاملات بین المللی حاکم بر جهان آن روز امکان پذیر نمی باشد

با رونق تجارت جهانی توسط اروپائیان که با ورود آنان و به لطف پیشرفتهای تکنولوژیکی شان میسر شد، و همزمانی این وقایع با اقدامات عباس اول که در ارتباط با رشد و توسعه زیر ساختهای اقتصادی، تجاری و تولید ابریشم به عنوان محصول عمده جهت صادرات صورت پذیرفت، نوید ورود ایران به عرصه تجارت جهانی را می داد. اما عدم پیگیری این سیاستها توسط جانشینان وی که ریشه در ساختار حکومت صفوی داشت و همچنین مصرف عایدات کشور به صورت کالا، پول، کالا در دربار و سپاه و همچنین وابستگی سیاسی شهرها به حکومت که موجب می شد فضایی مناسب علیرغم وجود امکانات بالقوه برای خیز اقتصادی، بوجود نیاید، و در آخر خروج بی رویه مسکوکات از کشور که افت کیفی مسکوکات را بدنبال داشت موجبات رکود اقتصادی را در کشور فراهم کرد و مانع از رشد و شکوفایی تجارت در دوره جانشینان شاه عباس شد.

کلیدواژگان: صفویان، تجارت، شاه صفی، شاه عباس دوم، شاه سلیمان اول، شاه سلطان

حسین

فهرست

چکیده	۵
فهرست	و
مقدمه	ط
فصل اول	۱
کلیات تحقیق	۱
۲-۱ تعریف مساله	۲
۳-۱ سوالهای تحقیق	۲
۴-۱ سابقه و ضرورت تحقیق	۳
۵-۱ فرضیه ها	۳
۷-۱ روش انجام کار	۴
۸-۱ سازماندهی تحقیق	۵
۹-۱ نقد و ارزیابی منابع	۶
فصل دوم: سیاستها و اقدامات اقتصادی حکومت صفویه	۱۷
۱-۲ عباس اول	۱۸
۱-۱-۲ فعالیتهای اقتصادی	۱۹
۲-۲ شاه صفی	۲۱
۲-۲-۱ فعالیت های اقتصادی	۲۱
۳-۲ شاه عباس دوم	۲۲
۱-۲-۳ فعالیت های اقتصادی	۲۳
۴-۲ شاه سلیمان	۲۳
۱-۴-۲ فعالیتهای اقتصادی	۲۴
۵-۲ شاه سلطان حسین	۲۴
۱-۲-۵ فعالیتهای اقتصادی	۲۶
۶-۲ بررسی عملکرد دستگاه دیوانسالاری	۲۶

فصل سوم: بررسی منابع اقتصادی ایران در دوره صفویه و تاثیر آنها بر تجارت	۳۱
۳-۱ کشاورزی	۳۲
۳-۱-۱-۱ زمین و کشاورزی	۳۲
۳-۲ صنعت	۳۷
۳-۲-۱ کارگاهها و تجارتخانه	۳۷
۳-۴ زیرساختهای اقتصادی و تجاری	۳۹
۳-۴-۱ کاروانسرا و مهمانخانه	۳۹
۳-۴-۲ گمرکات	۴۲
۳-۴-۳ بندر و اسکله	۴۲
فصل چهارم: بررسی بافت جامعه ایران در دوره صفویه و تاثیر آنها بر تجارت	۴۴
۴-۱ تاثیر بافت جامعه ایران به لحاظ سیاسی، اجتماعی و اقتصادی بر تجارت	۴۵
۴-۱-۱-۱ اجتماع شبانکاره و تاثیر عملکرد آن بر تجارت	۵۲
۴-۱-۱-۲ اجتماع روستایی و تاثیر عملکرد آن بر تجارت	۵۳
۴-۱-۱-۳ اجتماع شهری و تاثیر عملکرد آن بر تجارت	۵۷
فصل پنجم: بازار و نقش آن در تجارت	۶۱
۵-۱ بازار	۶۲
۵-۱-۱ اصناف و پیشه وران	۶۲
۵-۱-۲ فعالیت اجتماعی و اقتصادی:	۶۴
۵-۱-۳ جزاها و محکومیت های اصناف:	۶۷
۵-۱-۴ قیام های اصناف در دوره صفویه	۶۸
۵-۲ عوامل اجرایی تجارت	۷۳
۵-۲-۱ تجارت داخلی	۷۳
۵-۲-۲ ارامنه	۷۴
۵-۲-۳ گرجیها	۷۷
۵-۲-۴ زرتشتیان	۷۸
۵-۲-۵ یهودیان	۷۹

۸۰ ۶-۲-۵ بانیان
۸۲ فصل ششم: بررسی تعاملات اقتصادی خارجی ایران در صفویه و تاثیرات آن در تجارت
۸۳ ۱-۶ روابط با کشورهای اروپایی
۸۳ ۱-۱-۶ روابط با پرتغال
۸۵ ۲-۱-۶ روابط با هلند
۸۷ ۳-۱-۶ روابط با انگلستان
۸۸ ۴-۱-۶ روابط با فرانسه
۸۹ ۵-۱-۶ روابط با آلمان
۹۱ ۲-۶ روابط با کشورهای همسایه
۹۱ ۱-۲-۶ روابط با هند
۹۳ ۲-۲-۶ روابط با عثمانی
۹۴ ۳-۲-۶ روابط با روسیه
۹۵ ۴-۲-۶ روابط با ازبکها
۹۷ نتیجه گیری:
۱۰۰ منابع
۱۰۲ مقالات
۱۰۴ پایان نامه

مقدمه

تجارت همواره یکی از عوامل رشد و توسعه اقتصادی هر جامعه بوده است در طول تاریخ هرگاه که بستر مناسبی برای آن بوده رشد و توسعه مناسبی داشته است. با توجه به اینکه تجارت متأثر از عوامل مختلفی بوده و همیشه از تحولات جامعه خود و جوامع بین المللی تأثیر پذیر بوده بررسی این عوامل می تواند کمک بزرگی برای شناخت تجارت جوامع محسوب شود.

با توجه به اینکه دوره صفویه در ایران نقطه عطفی در مرز بندی های جغرافیایی و تغییر و تحولات اجتماعی و حتی دینی به شمار می رود، بررسی تجارت به عنوان یکی از مولفه های رشد اقتصادی جامعه عهد صفوی و عواملی که موجب رشد، توسعه و یا احیانا زوال آن شده اند می تواند زمینه مناسبی را برای شناخت آن جامعه برای محققین فراهم سازد. رشد و توسعه ارکان اقتصادی ایران از جمله تجارت همواره یکی از عوامل رشد، توسعه و یا سقوط و زوال جامعه و یا سلسله ها در ایران بوده است، چنانکه در مورد سلسله صفوی نیز همینگونه تلقی می گردد

نیاز صفویه به درآمد بیشتر جهت رتق و فتق امور نظامی در یک برهه و نیاز به مصرف درآمد در مجموع دستگاه دیوانسالاری دربار باعث شد شکل خاصی از تجارت در زمان صفویه شکل بگیرد که شاید بتوان به آن اصطلاح تجارت دولتی اطلاق کرد و بیانگر نفوذ، اقتدار و استبداد در اکثر عرصه های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی دربار بود. اهمیت بررسی این موارد با ورود اروپاییان به این چرخه بیشتر می شود و به ما در شناخت بیشتر بخش مهمی از تاریخ کشورمان کمک کند

فصل اول

کلیات تحقیق

۲-۱ تعریف مساله

عوامل موثر بر تجارت عواملی هستند که در ابعاد وسیعی بر تجارت یک کشور تاثیر می گذارند و می توانند آن کشور را از رده کشورهای توسعه یافته به کشورهای کمتر توسعه یافته یا عقب مانده تنزل دهند. البته عکس این مطلب نیز می تواند رخ دهد. با توجه به اهمیت روز افزون تجارت در اقتصاد امروز، مقطعی از تاریخ ایران که به اعتقاد بسیاری از کارشناسان مقطع زوال تجارت در ایران و به تبع آن زوال یک سلسله را به همراه داشت بررسی می شود. این دوره از ابتدای سلطنت شاه صفی تا پایان سلطنت شاه سلطان حسین را در بر می گیرد، البته حدود جغرافیایی نیز مربوط به همین دوران می باشد که در مقایسه با جغرافیای کنونی تغییرات زیادی داشته است. عوامل موثر بر تجارت در این دوره مستقل و وابسته بودند که هرکدام به نوبه خود تاثیر زیادی بر جای گذاشتند. از عوامل مستقل میتوان به تغییراتی که در اروپا رخداد و به تبع آن ورود اروپائیان بخصوص پرتغالیها و تاثیرات آنها بر روی تجارت و درآمد ایران که یک عامل متغیر به حساب می آید، اشاره کرد. از دیگر عوامل مستقل روابط خصمانه ایران و عثمانی بود که باعث محدودیتهای تجاری ایران با اروپا از راه زمینی می شد. در داخل ایران عملکرد دربار و شخص شاه و سیستم استبدادی که بر جوامع روستایی و شبانکاره و قشرهای مختلف جوامع شهری از طرق مختلف اعمال می گردید، به عنوان یک عامل مستقل عوامل متغیری از جمله عدم جابجایی قشرهای مختلف که لازمه بوجود آمدن یک قشر، بنام کارگران آزاد را که شرط اول تولید جهت تجارت است را مانع می شد. در این میان عملکرد شاه بعنوان بزرگترین تاجر کشور باعث می شد طبقه ای بعنوان طبقه تاجر یا همان بورژوا همانند آنچه که در اروپا اتفاق افتاد در ایران شکل نگیرد. از عوامل مستقل دیگر می توان به عملکرد امپراطوری مغولی هند و ازبکها اشاره کرد که عملکرد هر کدام از آنها تاثیراتی را بر اقتصاد و تجارت ایران بر جای می گذاشت.

۳-۱ سوالاتی تحقیق

سوال اصلی :

۱. آیا عملکرد حکومت صفویان (از شاه صفی تا شاه سلطان حسین) وبافت اجتماعی و اقتصادی ایران عامل موثری در تجارت محسوب می شد؟

سوالات فرعی :

۱. آیا تغییرات اقتصادی در اروپا پس از رنسانس عامل موثری بر تجارت ایران در دوره صفوی بود؟
۲. آیا روابط اقتصادی صفویان در دوره مورد نظر با کشورهای اروپایی و همسایه عامل موثری در تجارت ایران صفوی محسوب می شد؟

۴-۱ سابقه و ضرورت تحقیق

اکثر کتابها و موضوعات نوشته شده در این دوره به صورت خاص به این موضوع پرداخته اند محققان معاصر نیز بیشتر به تاریخ تحولات اجتماعی و سیاسی و اقتصادی پرداخته و بیشتر ، موضوعات تجاری زمان عباس اول را به سبب ویژگیهای خاص آن و اقداماتی که در واقع شروعی برای تجارت در عصر صفوی بود مورد بررسی و نقد قرار داده اند ، از جمله جان فوران در کتاب تاریخ تحولات اجتماعی ایران ، وی در این کتاب به خوبی ساختار اجتماعی ایران عصر صفوی را مورد بررسی قرار می دهد و بطور کلی به اقتصاد و تجارت ایران می پردازد ولی بطور اخص به تجارت در مقطع مورد نظر این پژوهش اشاره ای ندارد . و یا مقالاتی که در مجموعه تاریخ ایران دوره صفویه در دانشگاه کمبریج نوشته شده ، گر چه در فصل چهارم به موضوع تجارت در دوره صفویه پرداخته است و روابط با اروپائیان و کشورهای همسایه را نقد می کند ولی در مورد جانشینان او مختصراً به دوره شاه صفی اشاره ای دارد . راجر سیوری در کتاب ایران عصر صفوی نیز بیشتر به دلیل برجسته بودن اوضاع اقتصادی در دوره شاه عباس اول ، عمدتاً به این دوره توجه کرده است . بنابراین لزوم پرداختن به دوره جانشینان وی در عرصه تجارت و عوامل اجتماعی و اقتصادی که تجارت را در این دوره تحت تاثیر قرار داده اند احساس می شود .

۵-۱ فرضیه ها

فرضیه اصلی:

۱. سیاستهای سلسله صفویه در ارتباط با اقشار مختلف جامعه ایران و عکس العمل آنان نسبت به اتفاقات سیاسی ، اجتماعی و اقتصادی که در ایران رخ می داد و تاثیر به سزایی بر تجارت داشت ، بافت اجتماعی و اقتصادی جامعه ایران در سه بخش شبانکاری ، روستایی ، شهری و تعامل آنها با خود و حکومت صفوی عامل موثری در تجارت بود.

فرضیات فرعی

۱. تغییرات در اروپا در عصر رنسانس و آمدن اروپائیان به خلیج فارس و انتقال محصولات تولیدی ایران بخصوص ابریشم از طریق راههای دریایی تاثیر فراوانی را در تجارت داشتند.
۲. روابط ایران با کشورهای اروپایی و همسایگانش از عوامل موثری بود که در این دوره تاثیر فراوانی بر تجارت دریایی و زمینی داشت.

۱-۶ هدفهای تحقیق

هدف اصلی تحقیق

شناسایی موثرترین عوامل در تجارت ایران با توجه به اینکه صفویه مرحله حساسی در تاریخ ایران به شمار می رود

اهداف ویژه تحقیق :

شناسایی عامل بافت اجتماعی سیاسی و اقتصادی در تجارت ایران در زمان صفویه
شناسایی تاثیر ارتباطات اقتصادی با کشورهای دیگر اعم از اروپایی و همسایگان ایران (ازبک- هند - عثمانی) بر تجارت در ایران
شناسایی تاثیر پیشرفتهایی که در زمینه رشد اقتصادی و سرمایه داری که هم زمان با عصر رنسانس در اروپا شروع شده بود بر تجارت ایران .

۱-۷ روش انجام کار

روش تحقیق کتابخانه ای مبتنی بر استفاده از اسناد و منابع دست اول و دوم و کتب تحقیقاتی و مطالعاتی ، همچنین توصیف، تحلیل و استدلال داده ها و اطلاعات گردآوری شده می باشد.

۸-۱ سازمان دهی تحقیق

در این قسمت برای پاسخگویی به سوالات و تایید یا رد فرضیه ها و رسیدن به اهداف ، پژوهش به شش فصل تقسیم می شود :

فصل اول با نام کلیات تحقیق در دو بخش با نام ادبیات تحقیق و نقد و ارزیابی منابع اختصاص یافته است .

فصل دوم با اقدامات عباس اول در جهت تثبیت این سلسله ، سرکوب مدعیان داخلی جنگ با ازبکها و بازپس گیری ایالات از دست رفته و اقدامات قابل توجه وی در زمینه های اقتصادی و تجاری به عنوان مقدمه ای برای این فصل شروع می شود چه پیشینان او اقدامات قابل توجهی در زمینه های تجارت و اقتصاد نداشتند. سپس به شاه صفی و جنگ و صلح او با عثمانی ها و اصلاحات وی که بر تجارت تاثیر گذار بود پرداخته شد در ادامه عباس دوم و جنگ جهت بازپس گیری قندهار و اقدامات امیدوار کننده او که با مرگ زود هنگامش به یاس تبدیل گشت ، و شاه سلیمان که در سایه صلح با عثمانی ایام خوش و کوتاه وی و اقداماتش در رابطه با تجارت ذکر گردیده و نهایتا سلطان حسین و بی تدبیریهایش که افغانها را به پایتخت کشاند و موجب سقوط سلسله صفویه شد ، و شمه ای از رفتار اقتصادی وی ذکر گردیده است . سپس به بررسی عملکرد دربار و دستگاه دیوانسالاری صفویه پرداخته شده است و تحلیلی هر چند کوتاه در رابطه با این عملکرد ارائه گردیده است

در فصل سوم به بررسی منابع اقتصادی دولت صفویه اشاره شده است ابتدا به زمین و انواع آن و عملکرد این دولت در رابطه با واگذاری زمینها و به تبع آن انواع مالکیت اشاره شد. در بخش صنعت به دو مقوله اساسی یعنی کارگاهها و معادن اشاره شده و آمارهایی نیز در این زمینه ارائه گردید سپس به تاسیسات اقتصادی از جمله کارگاهها ، تجارتخانه ها ، اسکله و گمرکات اشاره شده است .

در فصل چهارم به بررسی بافت جامعه ایران در دوره صفوی اشاره شده است . ابتدا مختصری از ایالات آن زمان سخن گفته شده ، سپس به ایلات قزلباش که در بوجود آمدن و استقرار صفویه نقش به سزایی ایفا کردند اشاره شد. در ادامه اقشار مختلف که عبارت بودند از شبانکاره ها ، روستائیان و شهر نشینان و تاثیر آنان بر تجارت و روابطشان با حکومت مرکزی و با یکدیگر مورد بررسی قرار گرفته شده است.

در فصل پنجم به بازار و نقش آن در تجارت ، روابط آنها با حکومت و فعالیتهای اجتماعی ، اقتصادی و سیاسی که در رابطه با حکومت داشته اند، همچنین قیامهای آنها اشاره شده است .

وضعیت بازاریان مناصب و مقامات آنها معرفی شده و به اقلیتها که نقش پر رنگی به عنوان عوامل اجرایی در تجارت و تولیدات داشته اند و وضعیت اجتماعی و اقتصادی آنها در طول مدت حکومت هر یک از شاهان از عباس اول به بعد پرداخته شده است .

در فصل ششم به بررسی تعاملات خارجی ایران با کشورهای اروپایی و همسایگانش پرداخته شد و تأثیرات این روابط بر تجارت مورد بررسی قرار گرفت در این بخش روابط با اروپا مورد بررسی قرار گرفت سپس تحولات اروپائیان در عصر رنسانس بررسی و تأثیر آن بر تجارت با ایران بررسی شده است . در بخش دوم روابط با همسایگان مورد بررسی قرار گرفته است . در پایان نیز نتیجه گیری اضافه شده است

۹-۱ نقد و ارزیابی منابع

عالم آرای عباسی

اسکندر بیگ ترکمان، ملقب به مُنشی اصلاً از ایل چادر نشین (ساکن) آذربایجان بوده است اسکندر بیگ متولد سال ۹۶۸ ه. ق است و منابع مختلفی در آن ندارند. اسکندر بیگ گوید در دوره سلطنت تهماسب اول فعالیت نداشته است اسکندر بیگ در سال ۱۰۰۱ ه. ق به سلک هم نشینان شاه عباس درآمد بنابراین او را باید جزو مورخین درباری و وابسته به دربار شمرد. با این حال او را مورخی قابل اعتماد می دانند.

وابستگی به دربار شاه عباس، او را از نوشتن حقایق تاریخی علی الخصوص حقایق دوره شاه اسماعیل دوم، باز نداشت ولی منشیگری شاه عباس و ملازمت طولانی با شاه وجود احتمالی قطعی در تصرف در بعضی حقایق در کتاب عالم آرای عباسی را قید کرده است.^۱ از امتیازات دیگر کتاب ضبط وقایع مربوط به تاریخ ملل همسایه و مجاور ایران مانند عثمانی ها، گرجی ها، سلاطین تیموری، هندو، اترک و ترکمنان ماوراءالنهر می باشد، که بعضی از این وقایع در جای دیگر مضبوط نیست.

همچنین ترجمه احوال دانشمندان، علماء و سران سپاه، رجال حکومت، نقاشان، مطربان، شاعران، خوشنویسان و علی الخصوص ساداتیکه در کتابهای دیگر نیامده است. از جنبه های ضمناً اطلاعات زیادی درباره ی طوایف و قبایل و عشایر ساکن در ایران آن دوره وجود دارد

۱. زرین کوب، تاریخ ایران بعد از اسلام، ص ۵۴

گفتنی است که از مجموع حوادث و رویدادهایی که در این کتاب فراهم آمده است، قطعاً آنچه مؤلف اثر شاهد و ناظر بوده در اولویت قرار دارند. بنابراین عمده‌ی مطالب و حوادثی که در هنگام ملازمت شاه عباس شاهد بوده، کلاً از ارجحیت خاصی برخوردار هستند.

با توجه به اینکه نویسنده در متن بسیاری از وقایع بوده مطالعه کتاب می‌تواند فضای واقعی آن دوران را ترسیم کند. مطالب این کتاب گرچه صرفاً روایتی بوده و بیشتر اتفاقات دولتمردان را بازگو میکند و از احوال مردم اطلاعات زیادی بدست نمی‌دهد و از اکثر تحرکات و قیامها تحت عناوین شورشیان و افراد نافرمان یاد می‌کند ولی کنکاش در مطالب آن و همچنین مطالب مربوط به دیدار نمایندگان دول اروپایی اطلاعاتی را از روند شکل‌گیری تجارت با این دولتها در پژوهش حاضر یاری می‌رساند. اما از تحلیلهای تاریخی و فلسفه تاریخ بدور می‌باشد.

خلد برین

واله اصفهانی اینکتابرا در ایام سلطنتشاه سلیمان اولصفوی در ۱۰۷۸ نوشت. در مورد تاریخ تولد و فوت وی هرچند اطلاع‌درستی در دست نیست اما با توجه به اشاراتی که در مقدمه کتاب خلد برین شده است چنین می‌نماید که پس از سن شصت سالگی آغاز به نوشتن این کتاب کرده است. نیز با توجه به منابع تاریخی وی در هنگام فتح قندهار توسط شاه‌عباس ثانی به سال ۱۰۵۸ در سن بیش از هفتاد سالگی قرار داشته است. ۵۰ همچنین با توجه به اینکه تاریخ تحریر کتاب دیگر او موسوم به تفسیر مجمع البحرین مربوط به سال ۱۰۸۲-۱۰۸۳ هجری قمریمی‌باشد. بنابراین وی در طی سال‌های حدود ۹۹۰ تا ۱۰۸۳ هجری قمری در قید حیات بوده است.

مطالب کتاب ذیل ایام سلطنت هر پادشاه بر اساس سال هجری قمری و بیش‌تر با فصل بهار و عید نوروز آغاز شده و معمولاً نام ترکی سال‌ها نیز آمده است. سپس، رویدادهای مهم آن سال گاهی با ذکر روز و ماه شرح داده شده و مؤلف هر کدام از پادشاهان صفوی را با یکی از القاب معروف آن‌ها نام برده است. در بیان حوادث عصر خویش از مشاهدات شخصی و شنیده‌هایش و اطلاعات درباری مدد گرفته است. وی در تدوین اثرش از ذکر مآخذ و منابع خودداری کرده و از این‌رو مورد اعتراض واقع شده است ولی این کار از ارزش کتاب او نمی‌کاهد. خلدبرین علاوه بر دارا بودن اطلاعات تاریخی مطالبی را به ذکر امیران، سادات مشایخ علما و هنرمندان اختصاص داده است. در اثر وی جانب‌داری وی از صفویه و نیروهای قزلباش آشکار است.

در این پایانامه کتاب خلد برین از جهت مقایسه با کتاب اسکندر بیک منشی از لحاظ وقوع رویدادها مورد استفاده قرار گرفته است البته همزمان نبودن وی با دوران عباس اول، شاه صفی و عباس دوم احتیاط بیشتری را می‌طلبد. از نکات منفی این اثر جانبداری وی از قزلباش و نثر کتاب که کمی پیچیده و سنگین بوده و در اکثر موارد از شعر نیز استفاده کرده است.

رستم التواریخ

واله اصفهانی این کتاب را در ایام سلطنت شاه سلیمان اول صفوی در ۱۰۷۸ نوشت. در مورد تاریخ تولد و فوت وی هر چند اطلاع درستی در دست نیست اما با توجه به اشاراتی که در مقدمه کتاب خلد برین شده است چنین می‌نماید که پس از سن شصت سالگی آغاز به نوشتن این کتاب کرده است. نیز با توجه به منابع تاریخی وی در هنگام فتح قندهار توسط شاه عباس ثانی به سال ۱۰۵۸ در سن بیش از هفتاد سالگی قرار داشته است. همچنین با توجه به اینکه تاریخ تحریر کتاب دیگر او موسوم به تفسیر مجمع البحرین مربوط به سال ۱۰۸۲-۱۰۸۳ هجری قمری می‌باشد. بنابراین وی در طی سال‌های حدود ۹۹۰ تا ۱۰۸۳ هجری قمری در قید حیات بوده است.

با توجه به اینکه از فساد درباریان و نحوه رفتار آنان با مردم در سالهای پایانی صفویه اطلاعات مطالب مفیدی ارائه می‌دهد در این پژوهش از این کتاب برای درک بهتر اوضاع اجتماعی زمان سلطان حسین استفاده شده است ولی بی‌اطلاعی مورخ از اوضاع جهانی آن روزگار اندکی احتیاط را در استفاده از می‌طلبد.

تاریخ شاه صفی

تاریخ شاه صفی تالیف ابوالمفاخر بن فضل الله الحسینی وقایع نگار تفرشی تاریخنگار و سراینده دوره شاه عباس و شاه صفی اول و دربردارنده تاریخ چهارده سال زمامداری شاه صفی از آغاز تا مرگ وی است از زندگی مولف اطلاعی در دست نیست. همین قدر معلوم است که وی برادر میر محمد حسین تفرشی (از رجال دوره شاه عباس اول) و مدتی نامعلوم شاگرد میرزا ابراهیم حسینی همدانی بوده است.

وی در تاریخ خود بدون تغییر در منطق تاریخنگاری زمان خود و تحت تاثیر اندیشه‌های سیاسی - مذهبی زمان خود قرار داشته و با به کارگیری فراوان از مفاهیم کهن ایران همچون "فر" و "فره یزدانی" در توصیف ساختار سیاسی عهد شاه صفی، تفسیری قدسی و فرازمینی ارائه کرده

است. در کنار نگاه دینی او به ساختار سیاسی صفویان، وجه دیگر قدرت زمامداران آن، که بر محور طریقت و ولایت صوفیانه قرار داشته، از نظرش دور نمانده است. تاریخ شاه صفی علاوه بر آگاهیهای سودمند از اوضاع سیاسی و نظامی ایران در دوره حکومت شاه صفی، از لحاظ اطلاعات پراکنده اجتماعی شرح حال رجال این دوره و آگاهیهایی در باره جغرافیای شهرها و موقعیت آنها بدست می دهد و عمده ترین ویژگی آن همزمانی با دوره مذکور بوده و از این لحاظ بعد از خلاصه السیر دومین اثر با ارزش به شمار می رود. از این اثر برای دریافت اطلاعات از دوره شاه صفی مورد استفاده قرار گرفته است

سفرنامه آدام اولتاریوس^۱

نویسنده این سفرنامه منشی سفارت هلشتاین بوده و به اتفاق هیاتی از هلشتاین برای گسترش روابط سیاسی تجاری به دربار شاه سلیمان صفوی راه یافت دقت، تازگی مطالب و عدم تعصب از ویژگیهای سفرنامه اوست.

سفرنامه مفصل او ابتدا در مورد روسیه و حکومت تزارها و نحوه اداره کشور و آداب رسوم مردم روسیه و ضیافتهای تزار روسیه می باشد. گذشته از این در مورد شهرها و فضاهای جغرافیایی روسیه نیز توضیح می دهد. اقامت وی در ایران حدود یک سال و نیم به طول انجامید و او در این مدت آنچه را که دیده و شنیده بود به رشته تحریر درآورد. او اوضاع اجتماعی، آداب و رسوم، و سنت های ایرانی در آن دوران را دقیقاً بررسی کرده و شرح داده است. مثلاً مر اسم تدفین مردگان، یا پرورش کرم ابریشم را با دقت توضیح می دهد. بیان او در شرح ساختمان های معروف و حتی خانه های افراد معمولی با موشکافی همراه است. او در خصوص تشکیلات اداری نیز مطالبی آورده اما جامع نیست. گوته در دیوان شرقی خود او را مورد تمجید قرار می دهد و او را «مرد کارآمدی» می نامد که «برای ما از سفر خود گزارشهایی سخت آموزنده و محظوظ کننده» باقی گذارده است. از این سفرنامه در بخش روابط با هند و بانیان هندی نوع عملکرد آنها و برخورد حکومت صفوی با آنها بیشتر استفاده شده است.

1. Adam Olearius

سفرنامه تاورنیه^۱

مؤلف این سفرنامه از سیاحان بزرگ فرانسه بوده است او حدود سی و چهار سال قبل از شاردن از فرانسه به سوی ایران حرکت نمود. اولین سفر او در دوه شاه صفی و سفرهای دیگرش در زمان شاه عباس دوم و شاه سلیمان بوده است و بین سالهای ۱۶۶۸ م تا ۱۶۳۲ م شش سفر به شرق کرده است.

در سفرنامه وی در مورد آموزشهای دینی، اعتقادات رایج بین مردم مراسم و اعیاد مذهبی مطالبی آمده است. در برخی موارد به علت عدم درک صحیح و نداشتن اطلاعات کافی در مورد فرهنگ ایرانیان، تاوارنیه دچار اشتباهات آشکاری شده است تاورنیه به همه امور روزمره‌ای که در اطراف خود دیده توجه و علاقه نشان داده و به لطف همین اشتغال ذهنی است که ما فی المثل از انواع خوراکیها و افسره‌های آن عهد، پوشاک مرد و زن، وصف دقیق شهرها و ساختمانها، انواع شغلها و شیوه زندگی صاحبان مشاغل اطلاع حاصل می‌کنیم. ملاحظات او به واقع گرانهاست. زیباترین سروهای جهان را در باغهای شیراز نمی‌بیند و آثار بازمانده تخت جمشید را جز ستونهایی کهنه، بعضی سرپا و بعضی افتاده بر زمین نمی‌داند و اصفهان را که در آن زمان یکی از بزرگترین و پرجمعیت‌ترین شهرهای جهان است به چشم یک روستا می‌نگرد و ارزش بناهای بی نظیر آن را در نمی‌یابد (یا نمی‌خواهد دریابد) و از همه این آثار بی همتا فقط به زیبایی پل سی و سه چشمه (پل الله وردی خان) اذعان می‌کند. اما ارزش سفرنامه‌های او، خاصه آنجا که به ایران مربوط می‌شود، در چیز دیگر است، در وصف کشور و نوع حکومتی است که از قدیمترین ایام تا کمتر از یک سده پیش همچنان یکسان مانده بود. تاورنیه هنگام اقامت در اصفهان مدام در دربار شاه رفت و آمد داشت. زیرا دربار بهترین مشتری جواهرات او بود و شاه به او محبت می‌کرد و او را (آقا طاورنیه) می‌نامید و آقا طاورنیه می‌توانست شاهد رفتارهای مستبدانه شاه و درباریان با مردم باشد و در عین حال اطلاعات مفیدی از شیوه حکومتی و نظام اقتصادی کشوری که قسمت اعظم اراضی آن متعلق به شاه بود به دست آورد.

از این سفرنامه در تشکیلات روحانیون، روابط با هندوستان و هندی‌های مقیم ایران در این پژوهش استفاده شده است

سفرنامه دلاواله^۲

1. Jean-Baptiste Tavernier
2. Pietro Della Valle